

Geç Antik Çağ Armenia'sında Kimlik Paradigması: Armenialılar Ermeni Midir?*

İlhami Tekin Cinemre*

Öz

Armenia, tarih boyunca üzerinde yaşayan toplulukların çeşitli geleneklerinden ve coğrafyanın siyasi açıdan getirdiği istikrarsızlıktan ötürü çok farklı etnik kökene ve kültüre ev sahipliği yapmıştır. Fakat bölgenin bu çok kültürlü yapısının genel literatürde derinlemesine irdelenmemesi bölge insanlarının toplu bir bakış açısıyla ve daha çok toponim açıdan *Ermeni* olarak değerlendirilmeleri sonucunu doğurmuştur. Ne var ki çok dilli ve etnik kökenli Armenia bölgesindeki doğal yaşamın bir parçası olan feodal anlayışı meydana getiren pek çok soylu aile, V. yüzyıldan sonra oluşan antik Ermeni metinlerinde dahi birçok farklı soy hikâyesiyle ilişkilendirilmiştir. Bu bağlamda geç antik çağ boyunca bölge halklarının toponim yerine etnonim olarak incelemeye tabi tutulması, bölgede yaşayan insanların bazılarının *Armenialı* bazılarının da *Ermeni* olarak adlandırılabilceğini göstermektedir. Bilhassa eponim adlandırmalar ve köken ilişkisinde Hristiyanlık sonrası Armenia'nın soy arayışının getirdiği kültürel yenileşme de önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla bu çalışma, *Armenialı* olmaktan çıkarak *Ermeni* adıyla anılan bölge halklarını meydana getiren alt etkenleri, yeni kimliğin üzerine inşa edildiği toplumsal yapıyı ve *naxarar* olarak adlandırılan soyluların gerçekte hangi kökenlere uzandığını tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Antik Çağ'da Armenia, Armenia Feodalizmi, Ermeni Hristiyanlığı, Ermenilerin Kökeni, Ermeni Mitolojisi.

* Çalışmada yer alan Ermenice transliterasyonlar Heinrich Hübschmann'ın *Armenische Grammatik* (1897) adlı çalışması dikkate alınarak yapılmıştır. Ancak özel isimlerin dipnotlardaki kullanımı yararlanılan edisyonlarda olduğu gibi aktarılmıştır. Örneğin metin içinde "Agat'angelos" olarak yer alan isim dipnotlarda ve kaynakçada "Agathangelos" şeklinde kullanılmıştır. Ayrıca anlaşılabilirliği artırmak için antik kaynaklara ait edisyonlardaki "the" eki alfabetik düzende dışında tutularak kaynakçaya dâhil edilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Trabzon/ TÜRKİYE, ilhamitekincinemre@gmail.com ORCID: 0000-0002-2760-0976
DOI: 10.37879/belleten.2022.061
Makale Gönderim Tarihi: 26.01.2021 – Makale Kabul Tarihi: 06.09.2021

Identity Paradigm in Armenia in the Late Antiquity: Are the People of Armenia Armenian?

Abstract

Ancient Armenia, throughout history, has hosted many different ethnic origins and cultures due to the various traditions of the communities living on it and the political instability of the geography. The fact that this multicultural structure of the region does not examine in depth in the general literature has resulted in the people of the region being evaluated as *Armenian* from a collective and mostly from a toponym point of view. However, many noble families that formed the feudal understanding, which was a part of the natural life in the multilingual and ethnic Armenia, were associated with many different ancestry stories even in ancient Armenian texts formed after the 5th century. In this context, the fact that examination of the peoples of the region as ethnonym rather than toponym during the late antiquity shows that some of the communities living in the region can be called *people of Armenia* and some *Armenian*. The cultural innovation, especially, brought about by the search for the lineage of Armenia after Christianity has an important place in the eponym naming and origin relationship. Therefore, this study aims to discuss the sub-factors that created the peoples of the region called *Armenian* rather than being *people of Armenia*, the social structure on which the new identity was built, and the origins of the nobles called *naxarar*.

Keywords: Armenia in the Late Antiquity, Armenian Feudalism, Armenian Christianity, The Origin of Armenians, Armenian Mythology.

Giriş

Armenia Bölgesi, kendi tarihi boyunca sayısız farklı topluluğa ev sahipliği yapan ve Anadolu'ya ulaşan yollar üzerinde bulunan oldukça engebeli bir coğrafyaya sahiptir. Bölgenin bu özelliği, tarihin her döneminde bölge ile ilişki içinde olan devletlerin dikkatini çekmiş ve bu coğrafi yapı bölgenin nasıl adlandırılması gerektiği hususunda da belirleyici olmuştur. Mezopotamya medeniyetlerinden süregelen bölgenin adlandırılma şekilleri zaman içinde yeni tabirlere evrilmesine rağmen özünde *yukan/daglık ülke* manasına gelen *Uruadri/Uruatri* [^{KUR}ú-ru-at-ri] kelimesinin bölge insanlarıyla olan etnik bağı tartışma konusu olmaya devam etmiştir¹.

1 Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C 1, University of Chicago Press, Chicago 1926, s. 39. Ayrıca Uruadri/Uruatri kelimesinin ait olduğu bölgenin Büyük Zap Vadisi olarak düşünüldüğü de dikkatlerden kaçmamalıdır. Bk. Nanning M. Van Loon, *Uartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1966, s. 7.

Aynı şekilde Mezopotamya uygarlıkları gibi İrânlılar, Kafkas halkları, Yunanlar ve Romalılar tarafından da bölgeye ilişkin pek çok egzonim tanım yapılmıştır. Tüm bu egzonim adlandırmaların kökeninde ise antik literatürde daha çok iz bırakan büyük medeniyetlerin bölgenin içinde değil de çevresinde kurulması yatmaktadır. Nitekim bölgenin kalbinde kurulan Urartuların egzonim terimlerden farklı olarak kendilerini *Bianili* [bi-a-i-na-û-e] olarak tanımlamaları genel literatür üzerinde derin bir etki yaratamamıştır². Ancak Urartuların egzonim terimlerden farklı olarak kendilerini tanımlama ihtiyaçları daha sonra Ermenilerin de benzer bir yol izlemeleriyle bölgedeki toplulukların kimler oldukları hakkında bir takım ipuçlarının su yüzüne çıkmasına yardımcı olmuştur.

Bölge için yapılan muhtelif adlandırmalardan günümüze uzanan ve literatürde en çok kabul gören adlandırma *Armîna/Armîniya* veya türevlerinden üretilen *Armenia* formudur³. Akhaimenid kralı I. Darîûş'un yaptırdığı üç dilli Behistûn Yazıtları'ndaki eski Farsça *Arme* ifadesinden hareketle oluşturulan *Armîna* kelimesi, antik literatürü büyük ölçüde etkisi altına alarak Yunanlar ve Romalılar tarafından da bölgenin *Armenia* olarak isimlendirilmesine öncülük etmiştir⁴. Nitekim bölge, Herodotus ve Xenophon ile Hecataeus, Strabon ve Gaius Plinius Secundus gibi çok bilindik antik yazarların eserlerinde kesin olarak *Armenia* ismiyle kabul görmüştür⁵. Dolayısıyla Mezopotamya uygarlıklarından süregelen terimlerde olduğu gibi Yunanların ve Romalıların ileri sürdükleri *Armenia* isimlendirmesi de etnonim sınıflandırmadan ziyade doğrudan belirli bir coğrafyayı temsil eden toponim bir adlandırmadır. Bu nedenle antik müelliflerin kullandıkları *Armenia* kelimesinin bölgede yaşayan toplulukları aynı kökenin içine dâhil etmediği, tpkı Pontus, Sop-

- 2 Mirjo Salvini, *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla Storia della Formazione del Regno di Urartu*, Edizioni dell'Ateneo, Roma 1967, s. 15.
- 3 Charles Allen Burney ve David Marshall Lang, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971, s. 180. Ayrıca *Armînin* ve *Armînan* kelimelerine ilişkin bk. Ernst Herzfeld, *Paikuli: Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, Dietrich Reimer, Ernst Vohsen, Berlin 1924, s. 145.
- 4 Leonard William King ve Campbell Reginald Thompson, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia*, British Museum, London 1907, s. 27-33.
- 5 Herodotus, *The Persian Wars*, çev. Alfred D. Godley, C 2, Harvard University Press, Cambridge, MA 1921, s. 121; Xenophon, *Anabasis*, çev. Carleton L. Brownson, rev. John Dillery, Harvard University Press, Cambridge, MA 1998, s. 279; Strabo, *Geography*, çev. Horace Leonard Jones, C 5, Harvard University Press, Cambridge, MA 1928, s. 423-424; Pliny, *Natural History*, çev. Harris Rackham, C 2, Harvard University Press, Cambridge, MA 1942, s. 347; Stephanos ho Byzantios, *Ethnika: Stephani Byzantii Ethnicorum Quae Supersunt Ex Recensione Augusti Meinekii*, Akademische Druck - und Verlagsanstalt, Graz 1958, s. 580.

hene veya Cappadocia örneklerinde olduğu gibi yalnızca coğrafi bir çerçeveye çizdiği aşıkârdır⁶. Bu durum, esasen Armenia'daki insanların gerçekte kimler oldukları konusunda pek çok tartışma ve araştırmannın doğmasındaki temel motivasyonu da oluşturmıştır.

Ambigua Gens

Romalı tarihçi Tacitus, I. yüzyılda yaşanan Roma-İran savaşlarından bahsederken Armenia Bölgesi'ndeki topluluklar için *kimliği/kökünü belirsiz* manasına gelen *ambigua gens* ifadesini kullanmaktadır⁷. Tacitus'un bu ifadesi, üzerinden asırlar geçmiş olmasına karşın Behistün kitabelerinden itibaren hala bölge halklarının kesin olarak tanımlanamadığının ve bir *kimlik* çizilemediğinin de işaretidir. Bu çok değişkenli topluluklar içinde yaşayan farklı grupların kendilerini diğerlerinden ayırmak için kendi dillerinde kullandıkları ifadelerin sayıca fazla olması da bir nevi bölgenin bu karışık yapısının göstergesidir. Gerçekten de coğrafyanın engebesinden ötürü yakın bölgelerde dahi farklı insan gruplarının yer aldığı ve Kafkaslar üzerinden Armenia'ya uzanan göç ve istila hareketlerinin bölgenin yapısını daha da karmaşık hale getirdiği açıktır⁸. Diğer taraftan bölgeye ilişkin antik kaynaklardaki coğrafi tanım probleminin değişkenlik göstermesi de bir başka problem olarak kendine yer bulmuştur. Çünkü Ermenilerin kendilerini *kuzeyli* olarak adlandırmaları, muhtemelen İran'ın uydu olarak seçilmesinden ileri gelmektedir ve bu düşünce *ambigua gens*'in yani çok bilindik haliyle Ermeni, Gürcü, Iber halkları ya da Kafkas Albanları gibi toplulukların ayrı ayrı değerlendirilmesi gerekliliğini de ortaya çıkarmaktadır. Nitekim Gürcüler, Ermenileri tanımlarken *güneyli* manasında *Somex* (bölge için *Somxel'i*) terimi kullanırken Ermeniler de onlar için *Virk* ifadesini kul-

6 Ermeni kaynaklarındaki coğrafi tanımlamaların Yunanca örneklerde olduğu bir son ek ile belirlenmesinde de benzer bir düşünce vardır. Bölgedeki yer isimlerinin birçoğunun Yunanca karşılığında -ene [-ηνη] son eki, bulunma hâl eki olarak kullanılırken bu durum Ermenicede -k' [-ք] sesi ile yapılmıştır. Örneğin Sirakēnē [Σιρακήνη]; Şirak [Շիրակ] veya Gogar-ene [Γωγαρ-ηνή]; Gugark' [Գուգարք]. Ayrıca bk. Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Oriental Press, Amsterdam 1969, s. 276.

7 Tacitus, *Histories: Books 4-5, Annals: Books 1-3*, çev. Clifford H. Moore ve John Jackson, Harvard University Press, Cambridge, MA 1931, s. 472; Giusto Traina, "Ambigua Gens? Methodological Problems in the Ancient Armenian History", *Reflections of Armenian Identity in History and Historiography*, ed. Hourii Berberian ve Touraj Daryae, Jordan Center for Persian Studies, California 2018, s. 73.

8 Bölgedeki farklı insan gruplarının kökenlerine ilişkin iki detaylı çalışma dikkate alınabilir. Bk. David M. Lang, *Armenia: Cradle of Civilization*, George Allen & Unwin, London 1970; Igor M. Diakonoff, *The Pre-History of the Armenian People*, Caravan Books, New York 1984.

lanmakta ve böylece bölge halkları arasında da coğrafi kökene uzanan bir ayırım yapılmaktadır⁹. Benzer şekilde Ermenilerin ırklarını ve yaşam alanlarını atalarının ismiyle adlandırma gereksinimlerinin doğmasında da kendilerini *ötekilerden* ayırma arzusu yatmaktadır¹⁰. Bilindiği üzere Ermeniler kendilerini *Hay* [Հայ], yaşadıkları bölgeyi *Hayastan* [Հայաստան] ve dillerini de *Hayerēn* [հայերեն] olarak adlandırmışlardır. Günümüzden yaklaşık 1 asır önce kendisine Ermenilerin kökeni olarak yer bulmaya başlayan Hitit dönemindeki Hayasa-Azzi bağlantısı ise akademik çevrelerce henüz geniş çaplı bir kabul görmekten uzaktır¹¹.

Armenia'nın *kimlik* arayışında özellikle Hristiyanlık dönemindeki *düşünce kırılması* oldukça önemli bir yer tutmaktadır¹². Çünkü Ermenilerin geriye dönük oluşturdıkları *kimlik paradigması* çerçevesinde kendilerini *Hay* olarak adlandırmalarında Hristiyanlığın yadsınamaz katkısı ve ruhbanların elinde şekillenen literatürün arka plan yaratma uğraşı vardır. Gerçekten de Hristiyanlığa yeni geçen Armenia aristokrasisi, *yeniden doğuştaki* ırklar ile kendi soyları arasında bir bağ kurma yolunu seç-

- 9 Armenia Bölgesi'ni *Somxeti* olarak tanımlayan Gürcü yazarlara bir örnek, XI. yüzyıl kronik yazarı Sumbat Davit'is Dze'dir. Bk. Sumbat Davit'is Dze, "Ç'xorebay da Ucqebay Bagratoniant'a", *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, çev. Stephen H. Rapp, Peeters Publishers, Louvain 2003, s. 351. Ayrıca bk. Stephen H. Rapp, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Peeters Publishers, Louvain 2003, s. 176. Diğer taraftan Ermenilerin kullandıkları Virk' ifadesi gerçekte Gürcü topraklarının tamamını değil yalnızca Iberia'yı kastediyordu. Zira günümüzde Gürcistan diye anılan bölge Ermeni kaynaklarında Eger/Egr şeklinde adlandırılıyordu.
- 10 James R. Russell, "The Formation of the Armenian Nation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, C 1, St. Martin's Press, New York 1997, s. 22; James R. Russell, "Early Armenian Civilization", *The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*, ed. Edmund Herzig ve Marina Kurkchian, RoutledgeCurzon, London 2005, s. 31; Theo Maarten van Lint, "The Formation of Armenian Identity in the First Millenium", *Church History and Religious Culture*, C 89, n. 1-3, (2009), s. 256. Diğer taraftan benzer bir durum Gürcüler ve Albanlar için de söz konusudur. Nitekim Gürcüler de kendi ataları olarak gördükleri *K'art'losi*'den [ქართველბი] türediklerini söylerken Albanlar ise kökenlerini Arān'a dayandırarak (=Arānşahik [Արանշահիկ]) bölgedeki diğer topluluklardan ayrılma yoluna gitmişlerdir. Ayrıca bk. Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington DC 1963, s. 257; Annegret Plontke-Lüning, "Iberia", *Brill's New Pauly, Antiquity*, C 6, (ed. Hubert Cancik ve Helmut Schneider), Brill, Leiden; Boston 2005, s. 694-695.
- 11 Emil Forrer, "Hajassa-Azzi", *Caucasia*, C 9, (1931), s. 1-24; Armen Petrosyan, "The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review", *Journal of the Society for Armenian Studies*, C 16, (2007), s. 25-66.
- 12 Benzer bir yaklaşım esasen kuzey Kafkas toplulukları için de geçerlidir ve Hristiyanlığın etkisi tartışılmadan Kafkas halkları özelinde kimlik belirlemek zordur. Bk. Robert W. Thomson, "The Origins of Caucasian Civilization: The Christian Component", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, ed. Ronald G. Suny, University of Michigan Press, Ann Arbor 1983, s. 25.

miştir. Hatta Hristiyanlığın Armenia'ya kattığı temel düşünce ırka dayalı olmayan *millî* bir Ermeni imajı olmuştur. Bu imaj çerçevesinde bilhassa geç antik çağ boyunca Armenia üzerinde söz sahibi olan *klan liderleri* yani *naxararlar* belirleyici bir rol üstlenmektedir. Nitekim sayıları zaman içinde değişkenlik gösteren ve mülkleri/unvanları erkekler üzerinden kalıtsal olan bu feodal aileler genel bir kabulle *Ermeni* adıyla anılsalar da kökenleri itibarıyla birçoğunun farklı ırklara mensup oldukları antik kaynaklardan izlenmektedir. Bu açıdan geç antik çağda Armenia'da yaşayan toplulukları temsil eden feodal ailelerin *Armenialı* mı yoksa *Ermeni* olarak mı adlandırılmaları gerektiği sorusu hala yanıt beklemektedir.

Feodalite ve Hanedanlık

Armenia'da çok çeşitli kökenlere uzanan toplulukların ve yerel kabile reislerinin ardılları olan prenslerin kendi içlerinde münferit kan bağlarından ötürü antik İran örneğinde olduğu gibi farklı etnik uzantıları vardı. Hâlihazırda Armenia'daki çok sayıda feodal hanedan ya evlilik yoluyla İran soylularıyla kan bağına sahipti ya da kökenleri itibarıyla zaten İranlıydı. Armenia'nın monarşi aileleri olan Eruanduniler (Orontid, MÖ 570-190), Artaşesianlar (MÖ 190-MS 15) ve Arşakidler (Arşakuniler, Aşkânîân, 53-428) bu bağlantının en bilinen sembolik örnekleridir¹³. Üstelik Eruandunik^cteki Hayoc' Jor bölgesine Ermenilerin ataları olarak kabul ettikleri Hayk'ın Bel ile yaptığı savaşın gerçekleştiği yer olması bakımından da Armenia tarihinde ayrı bir misyon yüklenmiştir¹⁴. Aileler arasındaki bu kan bağı ilişkisinde bazen coğrafyanın bazen yerel yaşantıların ve bazen de çevre toplulukların etkisi açıkça gözlemlenebilir. Bu yüzden Nicholas Adontz, Armenia'daki bu yapıyı *théorie* ve *réalité* olarak tanımlarken *théorie* Ermeni prenslerinin hâkimiyetlerinin tumar beylikleri olarak kabul edilebileceği *réalité* de ise Ermeni prenslerinin toprakları tam anlamıyla tumar olmadığı, prenslerin krala verdikleri askerlik gibi hizmetlerin ayrıcalıktan çok bir görev olarak görüldüğü ve özerk beylikler oluş-

13 Antik Yunan kaynaklarının Orontid adıyla bildikleri Eruandunilerin ismi büyük olasılıkla Avesta'da geçen *aurand/aurvant* kelimesinden türemiştir. Ayrıca bk. Cyril Toumanoff, "A Note on the Orontids", *Muséon*, C 72, (1959), s. 3-4; Rüdiger Schmitt, *Die iranischen und Iranier-Namen in den Schriften Xenophons*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2020, s. 66-68; Nina G. Garsoïan, "The Emergence of Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed Richard G. Hovannisian, C 1, St. Martin's Press, New York 1997, s. 46; David M. Lang, "Iran, Armenia and Georgia", *The Cambridge History of Iran*, ed. Ehsan Yarshater, C 3/1, (2006), s. 505; Sussan Babaie ve Talinn Grigor, *Persian Kingship and Architecture: Strategies of Power in Iran from the Achaemenids to the Pahlavis*, I. B. Tauris, London 2015, s. 80.

14 *The Geography of Ananias of Şirak: (Aşxarhaç'oyç'): The Long and the Short Recensions*, çev. Robert H. Hewsen, DR. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1992, s. 187.

turulurken mali, idari ve yargı dokunulmazlıklarının olmadığını söylemektedir¹⁵. Haliyle Armenia'nın doğası gereği oluşan hanedanlıkların üstünde yer alan feodal sistem ayrı bölgelerde farklı zamanlarda birçok ailenin yaşamasına imkân tanırken Avrupa'daki feodalizm yapısından da ayrılmıştır. Ancak her şartta, bu aileleri birbirleriyle iç içe geçmiş akrabalıkları, pagan tanrılarla kurulan bağlantılar, Hristiyanlıkla ilişkilendirilen kahramanlık anlatıları ve yerel unsurların izlerinden ötürü tek bir çatı altına toplamak pek mümkün değildir. Armenia'daki prensliklerin kökenlerinin belirlenmesindeki ana kaynak olan VII. yüzyıl Ermeni tarihçisi Movsēs Xorenac'ı dahi bahsettiği ailelerin kökenlerini efsanevi ve geleneksel hikâyelerle anlatmaktadır¹⁶. Doğal olarak bu çalışma, *naxarar*ları tek bir sınıflandırmaya tabi tutmadan *Ermeni* düşüncesini meydana getiren alt etkenleri, kimliğin üzerine inşa edildiği toplumsal yapıyı ve prensliklerin esasen hangi kökenlere uzandığını tartışmayı amaçlamaktadır.

Armenia'daki toplulukların karışık ve yorucu arka planı geç antik çağda kaynakların belirginleşmesi ve Ermeni kaynaklarının tarih sahnesine çıkmasıyla daha anlaşılabilir hale gelmektedir. Roma ve İran arasındaki konumu ve coğrafi yapısından ötürü IV. yüzyıl boyunca yaklaşık 28 farklı sülalenin Armenia'nın muhtelif bölgelerine yayıldığı bilinmektedir¹⁷. Bu ailelerin etimolojik açıdan isimlendirilmesi bazen görevlerinden türetilen ifadelerle, bazen atalarından gelen adlandırmalarla ve bazen de buldukları coğrafyadan ötürü belirlenmiştir. Kraliyet içkilerini hazırladığı için *şarap* manasına gelen *gini* sözcüğünden hayali olarak türetilen Gnu-niler, *Bagarat* isminden hareketle adlandırılan Bagratuniler ve Otene Bölgesinde yaşadıkları için *Otene prensleri* olarak anılan aileler buna örnek gösterilebilir. Diğer taraftan, konunun ana kaynağı olan Movsēs Xorenac'ı'nın *Ermenilerin Tarihi* (*Pat-muŋ'üwn Hayoc'*) adlı eseri krallar tarafından her bir aileye *gaharar* (*protokol görevlisi*) veya *hayruŋ'üwn* (*hadım ağası*) gibi pek çok farklı görev verildiğini de vurgulamakta-

15 Nicholas Adontz, "L'aspect Iranien du Servage", *Recueils de la Société Jean Bodin*, C 2, (1937), s. 143; Toumanoff, *age.*, s. 112.

16 Movsēs Xorenac'ı'nın detaylandığı Armenia'daki prenslikler ve onların kökenleri Türkçe literatürün ilgisinden uzak olsa da konu hakkında yabancı literatürdeki çalışmalar azımsanamayacak mahiyettedir. Bk. Raphael Kherumian, "Esquisse d'une Feodalite Oubliée", *Vostan*, n. 1/1, (1948-1949), s. 7-56; Aleksej G. Sukiasian, *Obšestvenno-političeskij Stroj i Pravo Armenii v Èpohu Rannego Feodalizma: (III-IX vv. n. è.)*, Izdatel'stvo Erevanskogo Universiteta, Erevan 1963; Simon Krk-yaşaryan, "Naxararnern u Naxararut'yunnerə Hin Hayastanum [Antik Armenia'da *Naxarar* ve *Naxararlık*]", *Lraber*, C 10, (1978), s. 60-75; Gagik X. Sargsyan, "Movses Xorenac'u Naxararakan Tohmeri C'ankə", *Patma-banasirakan Handes*, n. 1-2, (1996), s. 73-70.

17 Armenia'da yaklaşık 64 farklı hanedanın 36 farklı sülale üzerinden şekillendiğini ancak bunların hepsinin aynı anda var olmadığını unutmamak gerekir. Bk. Toumanoff, *age.*, s. 224; 228-229.

dır¹⁸. Esasen bu anlatı modeli prensliklerin *réalité*'de *görevli* gibi düşünülmesi için yeterli sebebi oluşturmaktadır. Tüm aileler birbirlerine eşit statüye sahip gibi dur-salar da bazılarının *daha eşit* olduğu, gerçekliği ve tarihi şüpheli olmasına karşın as-keri potansiyeli gösteren *Gahnamak* (prens listeleri) ve *Şõrnamak*'tan (askeri listeler) ayrıca izlenmektedir¹⁹.

Diğer taraftan feodal ailelerin bireyleri soylu anlamını taşıyan *naxarar* ve *azat* (*āzāt/āzād*) ya da kral manasında *ark'ay* veya *t'agawor*, prens anlamında *işxan* gibi unvanlara sahiptiler²⁰. Bu tür unvanların genelinde İran etkisi ve anlam olarak Zerdüştlüğe uzanan önemli izler vardır. Örneğin *azat/aznuakan* sıfatları soylu ma-nasıyla üst sınıfları temsil ediyorsa da köken itibarıyla *Yāzata*'lara uzanan *kutsallık* da içermektedir. Bu durum V. yüzyılda dahi Armenia'daki toplulukların yabancı oldukları Hristiyanlığa karşı Zerdüşst eğilimlerini sürdürdüklerini ifade etmekte-dir. *Naxarar*ların gücü genel olarak kendilerini besleyen *an-azat*ların (zanaatkârlar, köylüler ve tüccarlar) üretkenliğinden geliyordu²¹. Bunların yanında prenslerin evi/hanedanı olarak *tēr*, *tanuēr*, *nahapel* ve yaşadıkları bölgeler için de *tun*, *aşxarh* ve *gawar* gibi büyük oranda yine İran menşeli isimlendirmeler kullanıyorlardı ve böylece feodal bir yapı ortaya çıkarak Armenia'daki farklı sülalelerin konumunu belirliyordu²². Bu yapının içinde soyluların çocukları olarak eşit statüde *sepuhlar* ve daha çok sosyal piramidin altında yer alarak köylü olarak nitelendirilen yine İran kökenli *şınakanlar* (*şēnakan*) da vardı²³. Toplumsal sistemin sosyo-kültürel ve siyasi

18 Moses Khorenats'i, *age.*, s. 136-139.

19 Nicolas Adontz, *Armenia in the Period of Justinian*, çev. Nina G. Garsoïan, Calouste Gulbenkian Foundation, Lizbon 1970, s. 191-195; Mary Boyce, "Gāh", *Encyclopaedia Iranica*, C 10, fasc. 3, (2000), s. 253-254.

20 *Nor Bağırk' Haykazean Lezui*, ed. Gabriël Awetik'ean, Khach'atur Siwrmēlean ve Mkrtich' Awge-rean, C 1-2, İ Tparani Srboyn Ghazaru, Venice 1836-1837, s. 399; Hraç'eay Ačaryan, *Hayeren Armatakan Ba'aran [Ermenice Etimoloji Sözlüğü]*, C 3, Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'fyon, Ere-van 1977, s. 420-421.

21 Johannes Preiser-Kapeller, "Aristocrats, Mercenaries, Clergymen and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century A.D.)", *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone*, ed. Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt ve Yannis Stouraitis, Brill, Leiden 2020, s. 331.

22 Émile Benveniste, "Titres Iraniens en Arménien", *Revue des Études Arméniennes*, C 9(1), (1929), s. 7-8; Hakob Manandyan, *Feodalizmē hin Hayastanum [Antik Armenia'da Feodalizm]*, Hratarakutyun Melk'onyan Fondi, Yerevan 1934, s. 90-93; Toumanoff, *age.*, s. 114; Rafael Abrahamian, "Ar-myanskoye Rytsarstvo IV-VI bb. [Ermeni Şövalyeliği]", *Armyanskiy Vestnik*, n. 1-2, (1999), s. 144. Ayrıca bk. Richard N. Frye, "Continuing Iranian Influences on Armenian", *Yād-nāma-ye Īrānī-e Mīnorskī*, ed. Mojtaba Mīnovī and Iraj Afshār, Tehran University, Tehran 1969, s. 86-87.

23 Hakob Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, çev. Nina G.

etkilerinde her bir ailenin sahip olduğu akrabalık bağı ya dini temelli mitolojik karakterlere ya da Eski Ahid geleneğindeki önemli isimlere uzanıyordu ve haliyle bu anlatıların yaratılmasında ailelerin yaşadıkları farklı bölgelerin tarihi arka planlarının da etkisi büyüktü.

Naxararlar ve Kökenlerine Atıflar

Birçoğunun arasında akrabalık bağı da olan Armenia'daki sülalelerinin başında geç antik çağda Armenia'nın yönetimini elinde tutan ve Ayrarat Bölgesi'ndeki himayesiyle monarşinin söz sahibi olan Arşakid ailesi yer alıyordu²⁴. Armenia'nın üçüncü monarşi ailesi olan ve Armenia'da I. yüzyıldan V. yüzyıla kadar hâkimiyetini devam ettiren Arşakidlerin kökeni, Movsēs Xorenac'î tarafından açık bir şekilde İran'a dayandırılmaktadır²⁵. Aslında bu köken bağlantısı Arşakidlerle birlikte Armenia'daki Yunan etkisinin azalarak yerine daha baskın İran tesirinin geçişini de açıklamaktadır²⁶. Fakat konunun diğer yüzünde *gerçek manada* Arşakidlerin Armenia'daki hanedanının II. Vaftarşak (180-yak.191) ile birlikte başladığı ve kan bağıyla devam ettiği anlaşılmaktadır²⁷. Nitekim 252 yılından sonra Sâsânîler *Wuzurg*

Garsoïan, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisbon 1965, s. 71; Geo Widengren, *Der Feudalismus im alten Iran*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Cologne and Opladen 1969, s. 123; Anahit Périkhanian, "Notes sur le Lexique Iranien et Arménien", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C 5, (1968), s. 13. İran'daki sınıflar için kullanılan sıfatlara ve bunların Armenia ile olan ilişkine dair ayrıca bk. François de Blois, "'Freemen' and 'Nobles' in Iranian and Semitic Languages", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, n. 1, (1985), s. 5-6.

- 24 Armenia'nın kraliyet kentlerinden olan Artaxata ve Dwin'in de bulunduğu bölge Arşakidlerin kendilerini diğer prensliklerden ayırmak için kullandıkları *ostan* [*Ռստան*] ismiyle anılıyordu. Adontz, *age.*, s. 352.
- 25 Moses Khorenats'î, *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1978, s. 129-131. İran Arşakidleri kendilerini Akhaimenidlere dayandırmak gibi bir geleneğe de sahiptir. Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, Chicago 1938, s. 10.
- 26 İran'ın Armenia üzerindeki etkisine ilişkin son dönemlerde oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Konu hakkında bk. Nina G. Garsoïan, "Prolegomena to a Study of the Iranian Elements in Arsacid Armenia", *Handes Amsorya, Zeitschrift für armenische Philologie*, C 90, (1976), s. 177-234; James R. Russell, "Some Iranian Images of Kingship in the Armenian Artaxiad Epic", *Revue des Études Arméniennes*, C 20, (1986-1987), s. 253-270.
- 27 Cyril Toumanoff, "The Third-Century Armenian Arsacids. A Chronological and Genealogical Commentary", *Revue des Études Arméniennes*, C 6, (1969), s. 241. Diğer taraftan Plutarchus'un anlatımına göre Armenia kralı II. Artavasdes, Charrae Savaşı'ndan sonra kız kardeşini Arşakid kralının oğluyla evlendirerek Arşakidlerle akrabalık bağı kurmuştu ancak bu düşünce bir hanedan anlayışının oluşmasında başarılı olamamıştı. Plutarch, *Lives, Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, çev. Bernadotte Perrin, C 3, Harvard University Press, Cambridge, MA 1916, s. 421.

Şah Arminān (Armenia'nın büyük kralı) unvanıyla Armenia'ya atama yaptıklarında bile V. yüzyıl Ermeni tarihçisi P'awstos Buzand, Arşakidleri *ülkenin doğal yöneticileri* olarak görmeye devam etmektedir²⁸. Bu durum bütün Armenia tarihi dikkate alındığında şaşırtıcı değildir ve esasen 224 yılında İran Arşakidlerini ortadan kaldıran Sâsânîlerin Armenia'ya karşı saldırgan bir politika izlemelerinde de Arşakidlerin soydaşlarının Armenia'yı yönetiyor olmasının rolü vardır²⁹. Haliyle Arşakidlerin Armenia'daki kolu zaman içinde bölgede kendi hanedanını oluştururken *Armenialı* olmuş ancak hâkimiyetini kaybedene kadar Hristiyanlığın çizdiği Ermeni *aidiyet dairesinin* bir parçası olmamıştır. Özellikle Łazar P'arpec'i'nin *IV. Arsaces'in ahlaksız tavırlarından huzursuz olan naxararlar önce kat'otikos I. Sahak'a ardından da V. Wahrām'a giderek tahtın IV. Arsaces'ten alınmasını istediler* şeklindeki anlatısı Arşakidlerin 428 yılında dahi Kilisenin arzuladığı Hristiyan öğretiyi benimsemediklerinden nihai açıdan *Ermenileşmemiş* olarak görüldüklerini doğrulamaktadır³⁰.

Geç antik çağ boyunca Armenia'da monarşi ailesinin dışında etki gücünü hızla artıran bir diğer aile de Hristiyanlığı Armenia'ya taşıyan Aziz Grigor'a soyuna aittir. Ne var ki Grigor'un soyu, Ermeni kaynaklarında Arşakid ve/veya Part'ew'den (Surēn-Pahlav) geldiği yönünde bir anlatıya ve köken bağı da uzun bir efsaneye dayanmaktadır³¹. Erken dönem Ermeni Hristiyanlığını yazan Agat'angelos, Grigorların Part'ew kökeninden geldiğini ileri sürse de daha geç dönemde yazan Ermeni müelliflerin Arşakid ve Part'ew bağlantısını birlikte düşündükleri görülmektedir³².

28 =bnak tērn ašxarhis [բնակ տերն աշխարհիս]. *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, çev. Nina G. Garsoian, Harvard University Press, Cambridge 1989, s. 81; James R. Russell, *Zoroastrianism in Armenia*, ed. Richard N. Frye, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Cambridge; MA; London 1987, s. 120.

29 Movsēs Xorenac'i, Armenia kralı II. Trdat'ın (Xosrov), soydaşı IV. Artabanus'a I. Ardaşir karşısında yardım etme niyetinde olduğunu söylemektedir. Moses Khorenats'i, *age.*, s. 218. Öte yandan İran kaynaklarındaki Arşakidlerin düşüşüne ilişkin notlar için bk. *Kārnāmak-i Artakhsūr Pāpakān*, çev. Edalji K. Āntiā, Fort Printing Press, Bombay 1900, s. 19; *The Letter of Tansar*, çev. Mary Boyce, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma 1968, s. 29; *The History of al-Tabarī*, çev. Joel L. Kraemer, vd., C 5, State University of New York Press, Albany 1989, s. 14.

30 *The History of Łazar P'arpec'i*, çev. Robert W. Thomson, Scholars Press, Atlanta 1991, s. 57.

31 Grigor soyunun Armenia monarşisi ile olan çatışma ve uyumu hakkındaki anlatılar Ermeni kaynaklarında tutarsız şekilde ele alınmıştır. Özellikle Grigor'un kökeni ve takdisine ilişkin bk. Paolo Ananian, "La Data e le Circonstanze della Consecrazione di S. Gregorio Illuminatore", *Muséon*, C 84, (1961), s. 43-73; Marie-Louise Chaumont, "Sur l'Origine de Saint Grégoire d'Arménie", *Muséon*, C 102, (1989), s. 115-130.

32 Agathangelos, *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, State University of New York Press, Albany 1976, s. 57. Ayrıca bk. Moses Khorenats'i, *age.*, s. 220; Yovhannēs Draxanakertc'i, *History of Armenia*, çev. Krikor H. Maksoudian, Scholars Press, Atlanta 1987, s. 79.

Hatta V. yüzyılın sonlarında yazan Etişē, dolaylı yoldan Grigor'un atalarını Arşakid olarak ilan etmektedir³³. Fakat her iki koşulda da, enteresan bir şekilde Armenia'da Hristiyanlığın kabul görmesi ve *Ermeni* düşüncesinin oluşmasında İran hanedan kültürünün etkisi oldukça belirgindir. Bu etkinin bir diğer tarafında Ermeni Kilisesi'nin başında olan *kat'otikos*ların tıpkı İran'ın kan bağı ile geçen yönetim geleneğinde olduğu gibi uzun bir dönem kalımsal olarak Grigor'un soyundan devam etmesi vardır³⁴. Grigor soyunun yanında yine Arşakid soyunun bu kez İran'ın yedi büyük sülalesinden biri olan Karin-Pahlav koluna uzanan Kamsarakanlar da Armenia'daki İran aile etkisinin bir diğer örneğidir³⁵. Eruandaşat (P'awstos Buzand'a göre Arşarunik) ve Şirak'taki önemli merkezlere hâkim olan ve Movsēs Xorenac'i tarafından kökenleri Perozamat'a (3.yy?) dayandırılan Kamsarakanlar, kraliyet ailesiyle olan akrabalıklarından ötürü oldukça etkin bir konuma sahiptiler³⁶. Dahası Armenia'nın ekseri kuzeyine yerleşen Kamsarakanların etkisinin tedricen azalmasına karşın ailenin ayakta kalan kolunun VIII. yüzyıldan sonra İrani geçmiş olan Pahlavuni olarak anılması İran köken bağlantısının bir diğer ispatıdır³⁷.

Her koşulda, Hristiyanlıktan ötürü doğrudan İran kökenli aileler içinde Armenia'nın kültürel hafızasında en çok iz bırakan Grigorlar oldu. Grigor Hanedanı'nın siyasi güce erişmesinde evlilikler yoluyla Arşakidler ile kurduğu hanedan bağının da etkisi büyüktür. Özellikle Arşakid kralı IV. Trdat'ın (298/9-330) Hristiyanlığa olan eğiliminin Grigorlara alan açtığı ve bu sayede senkretik pagan kültüre ait tapınakların Grigor taraftarlarınca yıkılarak mallarına ve topraklarına el

33 Etişē, *Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1982, s. 123.

34 Ermenilerin de kabul ettikleri Nicaea Konsili'nin veraseti yasaklayan kararının aksine Grigor'dan sonra kilisenin başına oğlu Ristakēs geçti ve 439 yılına kadar da kısa süreli kesintilere rağmen *kat'otikos*luk makamı Grigor'un soyundan devam etti.

35 Christian Settipani, *Continuité des Éléites à Byzance durant les Siècles Obscurs. Les Princes Caucasiens et l'Empire du vie au ixe siècle*, De Boccard, Paris 2006, s. 370.

36 *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 81; Moses Khorenats'i, *age.*, s. 166, 183, 287-288; *The Universal History of Step'anos Tarōneac'i*, çev. Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford 2017, s. 126; Sahak Kogean, *Kamsarakannerē: Teark' Širakay ew Arşarunec' [Kamsarakanlar: Širak ve Arşarunik Lordları]*, Vienna 1926, s. 5-6; Ferdinand Justi, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895, s. 154. Bu ayrıcalıklar Kamsarakanların kendi akrabası olan kral II. Arşak (*yak.*350-367) tarafından ailenin mallarına el konulmasına engel olmamıştır. Bu nedenle Armenia'daki aileler arası ilişkilerde rekabet ve çıkar çatışmasının daha öncelikli olduğu ifade edilebilir. Bk. Moses Khorenats'i, *age.*, s. 299.

37 Toumanoff, *age.*, s. 207; Mark Whittow, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1996, s. 213.

konulmasıyla Grigor Hanedanı'nın güçlendiği açıktır. Grigorların hâkim oldukları bölgelerin Aştişat (Tarawn/Taron), Basean ve Acilisene (Ekefeac) gibi Vahevunilerin (Vahnuni) elinde olan eski pagan merkezlerinin olmasının sebebi de gerçek manada budur³⁸. Özellikle Aştişat ve çevresinin hamisi olan Vahevuni Hanedanı Armenia'nın paganlık döneminde başrahiplik görevini üstlenen öncü bir konumdaydı. Kökenleri itibarıyla *en Ermeni tanrı* olan Vahagn'dan geldiği düşünülen ve bu itibarla diğer ailelerden daha çok *Ermeni* olarak görülen Vahevunilerin menşei, Armenia'nın ilk monarşi ailesi olan Eruandunilere kadar mitolojik bir anlatıyla geri gidiyordu³⁹. Ne var ki Hristiyanlığın güç kazanmasıyla Vahevuniler eski konumunu hızla kaybetti ve Efiş ile Łazar P'arpec'i'nin vurguladıklarına göre de aile, V. yüzyılın ortasında Hristiyanlığa karşı cephe alan *naxarar*ların tarafına geçtiler⁴⁰. Bu Hristiyan karşıtı ve İran yanlısı düşünce, bilhassa VI. yüzyıldan sonra tedricen zayıflayarak Vahevunilerin tarihten çekildikleri X. yüzyılın başlarında ailenin doğrudan *Ermeni* olarak anılmalarıyla sonuçlandı⁴¹. Vahevunilerin geride bıraktıkları ve Hristiyanlık döneminde Grigorların himaye ettiği topraklar ise 439 yılında ailenin son *kat'otikosu* Sahak'ın ölmesiyle Mamikonean Hanedanı'na geçti ve Grigorlar, Armenia üzerindeki etkisini tamamen kaybetti. Łazar P'arpec'i ve Movsēs Xorenac'i gibi kaynaklar, Sahak'ın oğlunun olmadığını ve tek kızı olan Sahakanoyş'un da Hamazasp Mamikonean ile evlenmesinden ötürü Grigorların topraklarının Mamikoneanlara geçtiğini söylemektedir⁴². Aslında Mamikoneanların Grigorlar ile akrabalık bağı kurarak paralel hanedan oluşturmaları, 439 yılından sonra neden Hristiyanlık bayrağını devraldıklarını da açıklamaktadır⁴³.

38 Agathangelos, *age.*, s. 317; Aristakés de Lastivert, *Récit des Malheurs de la Nation Arménienne*, çev. Marius Canard ve Haig Bērbērian, Éditions de Byzantion, bd de l'Empereur 4, Bruxelles 1973, s. 105; Russell, *age.*, 199; Nina G. Garsoian, "Taron: As an Early Christian Armenian Center", *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa 2001, s. 61; Abraham Terian, *Patriotism and Piety in Armenian Christianity: The Early Panegyrics on Saint Gregory*, Crestwood, St. Vladimir's Seminary Press, New York 2005, s. 52.

39 Agathangelos, *age.*, s. 347; Moses Khorenats'i, *age.*, s. 148. Benzer bir durum Mehnuni ailesinin tanrı Mihr'den geldiğinin varsayılmasında da vardır.

40 Efişē, *age.*, s. 125; *The History of Łazar P'arpec'i*, s. 109.

41 Toumanoff, *age.*, s. 215.

42 *The History of Łazar P'arpec'i*, s. 73; Moses Khorenats'i, *age.*, s. 315.

43 P'awstos Buzand'ın iddiasına göre Mamikoneanlar IV. yüzyılın ortalarında Arşakidler ile de yine evlilik üzerinden bir kan bağı kurmuşlardı. Bk. *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, *age.*, s. 228.

Mamikoneanlar, Grigorlara ait toprakların miras yoluyla kendilerine geçmesinden sonra, ata toprakları olan Tayk' bölgesiyle birlikte Armenia'da en geniş topraklara sahip aile konumunda yükseldi⁴⁴. Bu gücün de etkisiyle diğer rakip *naxarar* aileleri tarafından Mamikoneanların kimler oldukları konusunda ihtilafı iddiaların ortaya atılması da şaşırtıcıdır. Özellikle P'awstos Buzand ve Bagratuni ailesinin himayesinde yazan Movsēs Xorenac'ı, Mamikoneanların Çinli (Çenk') olduğunu söyleyerek aslında yeni bir tartışma açmaktadırlar⁴⁵. Fakat Mamikoneanların Çinli kökenlerinden ziyade, Kafkaslardan gelmeleri ve Gürcülerle akrabalık ilişkisine sahip olmaları daha muhtemel gözükmemektedir. Nitekim coğrafi olarak Mamikoneanların Armenia-Kafkas sınırı olan Tayk' bölgesinde yaşamaları ve etimolojik olarak isimlerinin Kafkas dilinde *baba* manasına gelen *Mama(k)*'dan türemesi Mamikoneanların Kafkas kökenli olduklarına dair görüşü güçlendirmektedir⁴⁶. Üstelik Yovhannēs Mamikonean'a (Zenob Glak) atfedilen *Taron Tarihi*'nde Çans/Çens adıyla Daryal'da veya Derbet'te bir bölge vardır ve bu geleneksel anlatı Ermeni kaynaklarınca hatalı yorumlanarak Çin halini almıştır⁴⁷. Fakat P'awstos Buzand ve Step'annos Örbelian gibi Ermeni yazarlar Mamikoneanların Kafkaslara neden geldikleri hususunda da sessiz değillerdir. Buna göre imparator Çin-Bakur'un ölümünden sonra yaşanan kardeş kavgasını kaybeden Mamik, Daryal bölgesine kaçmak zorunda kalarak burada kendi soyunu oluşturmuştur⁴⁸.

Mamikoneanların Armenia tarihinde bu denli detaylı bir öneme sahip olması hanedanın geç antik çağda üstlendiği *sparapēt* unvanıyla da ilintilidir⁴⁹. IV. yüzyıldan beri Armenia'nın *genel komutanı* olan hanedanın 428 ve 439 yıllarından itibaren idarenin ve Hristiyanlığın temsilcisi konumuna yükselmesi özellikle 451 yılından

44 Tayk' bölgesinin kısa bir tarihi için bk. Hübschmann, *age.*, s. 276-278.

45 *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 194; Moses Khorenats'ı, *age.*, s. 230; *The Armenian History Attributed to Sebēos*, çev. Robert W. Thomson; yorum. James Howard-Johnston, Liverpool University Press, Liverpool 1999, s. 54.

46 Hannes Sköld, "L'Origine des Mamiconiens", *Revue des Études Arméniennes*, C 5(1), (1925), s. 134-135; Toumanoff, *age.*, s. 209-210; Adontz, *age.*, s. 312-313.

47 Pseudo-Yovhannēs Mamikonean, *The History of Taron*, çev. Levon Avdoyan, Scholars Press, Atlanta 1993, s. 72.

48 *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 219; *Histoire de la Sioumie*, çev. Marie-Félicité Brosset, C 1, Eggers et Cie., St. Petersburg 1864, s. 210; Cyril Toumanoff, "The Mamikonids and the Liparitids", *Armeniaca*, (1969), s. 125-128. Ayrıca bk. Gérard Garitte, *Documents Pour l'Étude du Livre d'Agathange*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikan 1946, s. 223.

49 *Sparapēt* unvanı Armenia'daki feodal beylerin sahip oldukları diğer pek çok unvan gibi İran uzantılıdır. Ayrıca bk. Widengren, *age.*, s. 73.

sonra ailenin *Armenialı* olmaktan çıkarak *Ermeni* olarak kabul görmesinin de başlıca gerekçesidir. Hatta kilisenin merkezinde olduğu ve *Ermeni kimliği* fikrini oluşturan 451 savaşı *sparapēt* Vardan Mamikonean'ın isminden ötürü *Vardananc'* olarak anılmaktadır⁵⁰. Mamikoneanların Arapların ilerleyişi karşısında gücünü kaybettiği ve Araplarla evlilik yoluyla kan bağı oluşturduğu VIII. yüzyıla kadar Armenia'daki diğer feodallerle yaşadığı çatışmalarda ailenin üstlenmiş olduğu bu üst kimliğin etkisi büyüktür⁵¹.

Arapların Armenia'ya ulaşmasından sonra onlarla uzun mücadeleler veren ve tüm Armenia tarihi dikkate alındığında güçlü izler bırakarak bölgesel bir krallık oluşturan diğer bir aile Bagratunilerdi⁵². Sáspeir, Kogovit ve Bagrewand gibi birçok bölgede hâkim olan Bagratuniler, Kafkasların koruyucusu ve kalımsal olarak *t'agadir* (*t'agakap*) ve *aspet* (*asped*) yani *şövalye/süvari şefi* unvanlarını elinde tutuyordu⁵³. Bu yüzden ailenin tüm Armenia ve hatta Iberia bölgesinde (Bagrationi) etkisi oldukça yüksekti ve bazı *Armenialı* aile örneklerinde olduğu gibi Bagratunilerin de zaman içinde birden çok soy hikâyesine sahip olmaları tesadüf değildi. Bu hikâyelerden ilki Eruandunilere kadar uzanan ve güneş tanrısı Ang-tun'dan geldiklerini iddia eden en erken tarihli görüştü⁵⁴. Bagratunilerin paganlık dönemiyle olan bu bağlantısı, Hristiyanlık döneminde yerini ailenin *Hay*'ın soyundan geldiği yönünde atflara bıraktı⁵⁵. Ancak ilginç bir şekilde Movsēs Xorenac'i ve hatta daha sonra Ermeni yazar Yovhannou Kat'oňikos Draxanakertc'i ve Constantine Porphyrogenitus'un *De Administrando Imperio* adlı eseri Bagratunilerin bu Hristiyanlık

50 Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*; çev. Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit 1985, s. 146; Arthur Christensen, *L'Iran Sous les Sassanides*, Levin & Munksgaard, Copenhagen 1936, s. 283.

51 Aram Ter-Ghewondyan, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, çev. Nina G. Garsoian, Livraria Bertrand, Lisbon 1976, s. 33.

52 Cyril Toumanoff, "The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century", *Muséon*, C 74, n. 1-2, (1961), s. 5.

53 Manandian, *age.*, s. 61. Klasik Ermeni kaynakları Bagarat (veya Bagadia) ismi üzerinden Bagratuni ailesine bu unvanları atfetmektedir. Moses Khorenats'i, *age.*, s. 133, 136, 208; *The Universal History of Stepanos Taronec'i*, s. 120; Josef Markwat, "Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Xorenac'i", *Caucasica*, C 6(2), (1930), s. 11.

54 Toumanoff, *age.*, s. 306, 326-327.

55 Moses Khorenats'i, *age.*, s. 111. 314 yılından itibaren VIII. yüzyıla kadar Bagratunilerin şeceresi, ailenin monarşi ve Hristiyanlıkla olan ilişkilerinden ötürü P'awstos Buzand veya Łazar P'arpec'i gibi döneme yakın Ermeni tarihçilerin çalışmalarından kolaylıkla takip edilebilir. Bk. *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 111; *The History of Łazar P'arpec'i*, s. 176.

bağlantısını reddederek onun yerine Yahudi kökenini koydular⁵⁶. Buna göre Bagratuniler, Davut peygamber üzerinden Hz. Âdem'den beri devam eden şecerele-riyle teknik olarak Armenia'nın ve de Iberia'nın en eski ailesi olarak kendilerini konumlandırıdılar. Gerçekte Armenia'daki Bagratuni kolu bu geleneği reddetmedi ancak Iberia'daki akrabaları kadar da benimsemedi⁵⁷. Bu yüzden *K'art'lis C'xovre-ba*'da, XI. yüzyılda yazan Sumbat Davit'is Dze ile XVII. yüzyıldaki Gürcü prens Vaxuşti Bagrationi'nin *Geograp'çuli Aqc'era* adlı eserinde bu Yahudi bağlantısı geriye dönük olarak daha güçlü bir şekilde formüle edilmiştir⁵⁸. Böyle bir soy ağacı ya da efsanenin oluşturulma ihtiyacının doğmasında Bagratunilerin rakipleri olan Mamikoneanların bir şekilde Çin'e, Artsrunilerin ise mitolojik olarak Asurlar'a uzanmasının getirdiği aileler arası rekabetin de etkili olduğu düşünülebilir⁵⁹. Bagratuniler ile yakın bölgede bulunan ve II. Trdat (217-252) tarafından Ayrarat'taki Nig bölgesinin verildiği Gnt'unilerin de yine Kenan soyundan geldiklerine ilişkin Movsēs Xorenac'î'nin anlatısı dikkat çekicidir⁶⁰. Ancak bu bağlantıya ilişkin aynı anlatıyı tekrarlayan Step'anos Tarōnec'î'nin dışında diğer Ermeni kaynaklarının genel olarak sessiz kalması Gnt'unilerin kökenlerinin kısmen karanlıkta kalmasına yol açmıştır⁶¹.

Armenia'da, kökeni Movsēs Xorenac'î tarafından hatalı olarak Yahudilere dayandırılan ve Van Gölü (Bznuneac' Tsov) ile Urmiye (Kaputan Tsov/Mavi Göl) arasındaki Artaz Bölgesinde yaşayan bir de Amatuni Ailesi vardı⁶². Ancak Movsēs

56 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 132; Yovhannēs Drasxanakertc'î, *age.*, s. 73; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Gyula T. Moravcsik ve Romilly J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, London 1962, s. 205. Diğer taraftan bu efsanenin yaratılmasında II. Tigran döneminde Yahudi bölgesine kadar uzanan kısa süreli hâkimiyet ve kralın Bagadates isimli komutanı etkili olmuş ve muhtemelen Bagadates'tan dolayı bir şekilde ailenin Yahudi bağlantısı oluşturulmuştur. Adontz, *age.*, s. 319. Ayrıca bk. Justi, *age.*, s. 57-59.

57 Bagratuni bağlantısının da etkisiyle X. yüzyılda bölge için Armeno-Iberia isimlendirmesi kullanılmıştır. Nina G. Garsoïan, "The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire", *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1998, s. 88.

58 *Histoire de la Géorgie: Depuis l'Antiquité Jusqu'au XIXe Siècle*, çev. Marie-Félicité Brosset, Académie Impériale des Sciences, S.-Petersbourg 1849, s. 217; Sumbat Davit'is Dze, *age.*, s. 339.

59 Toumanoff, *age.*, s. 328.

60 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 104, 138; *The Armenian History Attributed to Sebeos*, s. 138; Ghevond Alişan, *Ayrarat Bnaşxarh Hayastangeayc' (Ayrarat, Ermenilerin Anayurdu)*, Venice 1890, s. 248; Robert H. Hewsen, "Ayrarat", *Encyclopaedia Iranica*, C 3, Fasc. 2, (1987), s. 150-151.

61 *The Universal History of Step'anos Tarōnec'î*, s. 120.

62 *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 76.

Xorenac'î'nin ailenin efsanevi Samson'un babası Manue'den çoğalarak Yahudi bir kökene sahip olduğuna dair anlatısı, muhtemelen Ermenice İncil'deki Mannaean'ın karıştırılması sonucu ortaya çıkmıştı⁶³. Nitekim Amatunilerin gerçek kökeni tıpkı Mandakuni ve Murac'ean (Marat'sik) Hanedanları gibi Kafkas-Media'ya uzanıyordu ve aile V. yüzyılda *hazarapet* (*bakan/şansölye*) gibi önemli bir makamı elinde tutuyordu⁶⁴. Amatuniler kadar etkili olmasa da yine kökenleri muhtemelen Media'ya uzanan Anjevac'î prensleri de Van Gölü'nün güneyinde yer alıyorlardı⁶⁵. Gerçekte bu bölgede yer alan prenslerin birçoğunun Media kökenine uzandıklarını düşünmek yersiz değildir. Nitekim Movsēs Xorenac'î bölgedeki Akē prenslerini de Korduac'î ve Anjevac'iler gibi efsanevi kral Vaşarşak'a (Vologases, 117-136?) dayandırır da Media kökeninin daha baskın olduğu aşıkârdır⁶⁶.

Van Gölü havzasında, Hristiyanlık geleneği uyarınca kökeni bu sefer Hayk'a (Hayk *nahapet*) uzanan daha güçlü Řřtuniler ile Bžnuniler vardı ve klasik Ermeni anlatısına göre bu iki aileye Apahunik' ve Manawazean prensleri de dâhildi⁶⁷. Bunların içinde özellikle Řřtuniler, Apahuniler, Bžnuniler ve Orduni prensleri bölgesel olarak Urartu kraliyet ailesine kadar geri giden yerel bağlara sahiptiler ve tabii olarak Hristiyanlıktan sonra girdikleri yeni soy arayışıyla Hayk'a bağlandılar⁶⁸. Ne var ki Armenia'nın bütünü dikkate alındığında yerel unsurların izlerini taşıyan ve kaybolmuş geleneklerin gizli uzantısı olan başka prenslikler de kendini gösteriyordu. Bilhassa Turuberan'da bulunan Mandakunilerin, Hitüt kayıtlarına kadar geri giden *Manda* ve *Sala* insanları olarak Sřkuniler ile komşu olduklarına dair çağdaş kaynaklarda atıflar vardır⁶⁹. Söz konusu Sřkuniler, Movsēs Xorenac'î'nin soy geleneğine göre *acımasız* Sřak'ın soyundan geliyorlardı ve Eliřē'ye göre 451 yılında

63 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 199-200.

64 *Vark' Mashtots'î*, çev. Krikor H. Maksoudian, Caravan Books, Delmar, New York 1985, s. 50; Toumanoff, *age.*, s. 197. Diğer taraftan bu unvan önce Anjit, IV. yüzyılın ortalarında Gnumi ve V. yüzyılda da Amatuni Hanedanlarına geçti. Haliyle bu durum İran'ın Armenia'daki müttefiklik ilişkisi içinde aileler arasındaki güç çekişmesini de göstermektedir.

65 Robert H. Hewsen, "Van in this World; Paradise in the Next, The Historical Geography of Van/Vasparakan", *Armenian Van/Vasparakan*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa 2000, s. 18-19.

66 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 143; Toumanoff, *age.*, s. 197.

67 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 142.

68 Şştunilerin bölgeyle olan bağlantısı genel olarak Urartu krallarının ismi olan *Rusa* adından yola çıkılarak kurulmaktadır. Hamazasp Oskean, *Gnuneac' ew Şştuneac' Naxararut'wumere [Gnumik' ve Rshhtunik' Naxararlıkları]*, Vienna 1952, s. 58-59; Toumanoff, *age.*, s. 199, 213, 218.

69 Moses Khorenats'î, *age.*, s. 142; Toumanoff, *age.*, s. 212.

savaşa katıldıktan sonra etkisi kaybolan ailelerden biriydiler⁷⁰. Kökenleri Hurrilere uzanan Xoşxoruniler ise diğer yerel prensliklerin birçoğundan daha önce Hristiyanlık ile tanıştığundan ataları Xoş üzerinden doğrudan Hayk'ın soyuna atfedildiler⁷¹. Ailenin *kraliyet korumalarının lideri* manasına gelen kalıtsal *matxaz*⁷² unvanına sahip olması ve bilhassa 451 yılında Hristiyanlık cephesinde *martyr* olanların arasında yer alması, Xoşxoruni prenslerinin *Ermeni* olarak yorumlanması yeterli sebeplerdir⁷³. Benzer şekilde yerel kültürlerin etnik izlerini taşıyan Pala/Bala kökenlerine uzanan Vaspurakan bölgesindeki Paluniler, kuzeydeki Kaşka/Gaşka diye anılan yerel kabilelerin devamı olarak düşünölen K'ajberuniler ile Alan krallarının soyundan gelen Aşaveşianlar ve yine kesin bir soy geçmişi çizilemeyen Dimak'senlar da Anadolu'nun ve Kafkasların erken dönemlerine kadar geri uzanan etnik bağlara sahiptiler⁷⁴.

Efsane olarak Bagratuniler gibi Artsruniler de Eruandunilere veya Sophe-ne'ye kadar geri giden bir soyun parçasıydılar ancak Hristiyanlık sonrası bu gelenek değiştirilerek ve Artsrunilerin tarihini yazan T'ovma Artsruni'nin de vurguladığı gibi, ailenin Asur kralı Senek'erim/Sennacherib/Sanasar ile aynı soya sahip olduğu şeklinde yeni bir Hristiyan geleneğe dönüřtü⁷⁵. Ermeni literatürünün benimsediği Eski Ahid'e ait bir geleneğe göre Senek'erim'i öldüren oğlu Sanasar Armenia'ya (aslında Ararat'a) kaçmış ve burada zaman içinde çoğalarak yeni bir soy meydana getirmiřtir⁷⁶. Movsēs Xorenac'i ve muhtemelen ondan alıntılan Step'anos Tarōnec'i bir diğer aile Gnunileri de yine Senek'erim soyuna dayandırmaktadır ki bu bağlantıya Arzanene prensleri de dâhildir⁷⁷. Bu anlatının yaratılmasında şüphesiz

70 Elishē, *age*, s. 151; Moses Khorenats'i, *age*, s. 142.

71 Agathangelos, *age*, s. 335; Moses Khorenats'i, *age*, s. 89.

72 Bu yerel unvandan ötürü aile *matxazuni* olarak da anılmıştır. Bk. Manandyan, *age*, s. 68-69.

73 Elishē, *age*, s. 125; *The History of Łazar P'arpec'i*, s. 105.

74 Moses Khorenats'i, *age*, s. 188, 306; Toumanoff, *age*, s. 199, 212.

75 Thomas Artsruni, *age*, 68, 82, 107; Marc Chahin, *The Kingdom of Armenia*, Curzon, Richmond 2001, s. 262; Adontz, *age*, s. 321. Ailenin bilinen ilk üyesi II. Tigran döneminde Romalılara karşı savaşan Mithrobuzanes'ti. Plutarch, *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, çev. Bernadotte Perrin, Cambridge 1914, s. 551. Ancak ailenin kökenine dair en ilginç tarihsel bağlantı Roma İmparatoru V. Leo'nun (816-820) Senek'erim'in soyuna dayandırılarak *Ermeni* olarak düşünölmesidir. Nicolas Adontz, "Sur l'origine de Léon V, empereur de Byzance", *Armeniaca*, C 2, (1927), s. 1-10.

76 *The New Oxford Annotated Bible*, ed. Michael D. Coogan, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 564, 1017.

77 Moses Khorenats'i, *age*, s. 138; *The Universal History of Step'anos Tarōnec'i*, s. 120, 311; Toumanoff, *age*, s. 180; 205; Edward Gulbekian, "The Significance of the Narrative Describing: The Tradi-

Artsrunilerin Hristiyanlığı öğrendikleri ya da etkilendikleri Süryanilerin etkisi vardı. Çünkü Afbak ve Van Gölü'nün doğusundaki topraklarda bulunan Artsruniler, diğer aileler gibi kendi soyunu erken bir tarihe dayandırma ihtiyacıyla kendine yakın olan Süryani kültürünün izlerini soy efsanesine dâhil etmişlerdir⁷⁸.

Mamikoneanlar, Bagratuniler ve Artsrunilerin de içinde bulunduğu Armenia'nın en güçlü dört *naxarar* hanedanının sonuncusu Siwni ailesiydi. Bilinen ilk Siwnik prensi yaklaşık olarak 314 yılında yaşamış olan Andovk/Antiocus'tu ve aile, Bagratunilerin himayesine girdikleri VIII. yüzyıla kadar Armenia'nın en önemli güçlerinden biri olarak ayakta kaldı⁷⁹. Genel hatlarıyla Siwnilerin diğerlerinden ayrılan yönü Arşakid monarşisine karşı eş bir yönetim anlayışı benimsemeleri ve Hristiyanlık döneminde de genel olarak Sâsânilerin yanında yer alan ikili bir politika izlemeleridir⁸⁰. Bu yüzden Ermeni kaynakları Siwni ailesinin prenslerini V. yüzyılda dahi *Ermeni* değil *dinsiz/hain* olarak görmüşlerdir⁸¹. Ancak bu *hain* tasviri ailenin Hristiyanlığın etkisiyle kökenini Hayk'a dayandırma arzusuna da engel olmamıştır⁸². Soy efsanesine göre Sevan Gölü'nün (Geḫak'uncac' Tsov) güneyinde yer alan Siwnik bölgesinin adı yine Hayk'ın soyundan türeyen Geḫam'ın oğlu Sisak'ın isminden ötürü bu adı almıştır⁸³. Temelde Sisak efsanesinin tarihlendirilmesi ve İran'a ait bir bölge ismi olarak (Sisagān) literatürde yer bulması da ilk defa Zacharias Rhetor'a atfedilen *Historia Ecclesiastica/Chronicle* adlı eserde yine aynı

tional Origin of the Armenians”, *Muséon*, C 86, n. 3-4, (1973), s. 367.

78 Toumanoff, *age.*, s. 303.

79 Vladimir Minorsky, “Caucasica IV”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C 15, n. 3 (1953), s. 505; Cyrille Toumanoff, *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour l'Histoire de la Caucasic Chrétienne: (Arménie, Géorgie, Albanie)*, Edizioni Aquila, Roma 1976, s. 226

80 Sâsânilerim Armenia'ya *marzpan* olarak atadığı Vasak Siwnik' hanedanındandı ve bu yüzden siyasi ve dini açıdan *Ermeni* görülmemesi olağandır. Özellikle Efişç gibi dönemin tanıklarının Vasak'a karşı ağır suçlamalar yönetmelerinin temel sebebi Vasak'ın Hristiyan Ermeni birliğinin yer almasıdır. Diğer taraftan 884'de Bagratuniler Armenia'da yeni bir krallık kurduklarında bölgedeki en büyük rakiplerinden biri yine Siwnik'ti. Bk. Tim W. Greenwood, “Armenian Neighbours (600–1045)”, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 333.

81 Efişç, *age.*, s. 113-115.

82 Toumanoff, *age.*, s. 214.

83 Moses Khorenats'i, *age.*, s. 91; Robert H. Hewsen, “The Primary History of Armenia: An Examination of the Validity of an Immemorially Transmitted Historical Tradition”, *History in Africa*, C 2, (1975), s. 93. Ayrıca bk. Suren T. Eremyan, *Hayastanê Est' Ašxarhac'oyc' [Ašxarhac'oyc' a Göre Armenia]*, Haykakan SSR GA Hratarakch'ut'yun, Erevan 1963, s. 61.

köken uzantısı üzerinden kullanılmıştır⁸⁴. Vaspurakan'ın Siwnik' sınırındaki Colthene bölgesindeki prensler de gelenek olarak Hayk'a uzanmakla birlikte Siwnik' prensleriyle ve aslında Bagratuniler ile akrabalık bağına sahiptirler⁸⁵.

Armenia'nın tamamen dışından olan ancak evlilik yoluyla Armenia'da bir *naxarar* ailesine dönüşen ve literatürde ismi daha az anılan Röp'sean prensleri de *Armenialı* tanımına uygun ailelerin temsilcilerindendi. Movsēs Xorenac'ı'nın notları ailenin aslen Romalı Röp'ı (Rufa) ile kral Tigran'ın (aslında Sohaemus, 164-180) arasındaki evliliğin sonucu olarak doğduğunu vurgulamaktadır⁸⁶. Röp'seanlar gibi Armenia'da baskın bir gücü olmayan ve Ayrarat bölgesinde bulunan Saharuni ve Vanand Prensleri de Ermeni literatüründe çok canlı olmayan izlere sahiptir⁸⁷. Bu silik izler V. yüzyıl ve daha sonrasında varlığını sürdüren prenslikler için de yer yer geçerlidir ve kaynaklar daha çok *Ermenileşmiş* olarak görülen prensliklerin soylarından ziyade politik yaşamlarına eğilmektedir. Bu bağlamda Gardman, Manawazean, Otene, Varažnuni ve Zarevand gibi prensliklerin kökenleri kaynakların ilgi alanının uzağındadır ve daha çok *Hayk* bağlantısı kabul görmüş şekilde çağdaş eserlere yansımıştır.

Sonuç

Armenia bölgesi geç antik çağ boyunca kentleşme kültürünün düşük olduğu, yekpare bir görüntüden uzak çok kültürlü bir yapının yansımaları halinde kabile veya klanların bölgenin tümüne yayılmasıyla şekillenmiştir. Bölgenin merkezinde ve kuzeyinde Arsakidlerin hâkimiyeti, güneyinde Roma'ya bağlı otonom satraplıklar, 387 yılındaki ayırmadan sonra doğu-batı eksenli şekillenen yeni feodal ilişkiler ve Hristiyanlığın bölgeye girişiyle eski ile yeni arasındaki çatışmalar bu şekil kazanmanın temel kırılmalarıdır. Bu dağınık ilişkilerin odağında, Armenia'da yer alan prensliklerin kökenleri de genel olarak bu kırılmaların etkisiyle ailelerin yaşadıkları bölgelerin tarihi ve kültürel arka planına göre biçimlenmiştir. Bu yüzden güneydeki prensliklerin İran, batudakilerin Roma ve en kuzeydekilerin de Kafkas etnik gruplarının zamana yayılan kültürlerinden etkilenmiş olması olağandır. Ancak kuşkusuz Armenia'ya yayılmış olan prensliklerin etnik kökenlerinde coğrafya tek

84 *The Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*, çev. Frederick J. Hamilton ve Ernest W. Brooks, Methuen & Co., London 1899, s. 328; Hübschmann, *age.*, s. 263; Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, Cambridge 1977, s. 69-70.

85 Moses Khorenats'ı, *age.*, s. 143; Toumanoff, *age.*, s. 203-204

86 Moses Khorenats'ı, *age.*, s. 209; Adontz, *age.*, s. 209.

87 *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, s. 82; *The History of Łazar P'arpec'ı*, s. 115.

başına belirleyici olmamıştır. Bilhassa İran kültürünün derin izlerinin görüldüğü *naxarar*ların köken bağlantısı genellikle paganlık dönemine uzanan eski tanrılara veya mitolojik figürlere ve hatta *Ermeni* kelimesinin varlığından çok öncesine kadar geri gitmektedir. Aynı düşünce Hristiyanlık sonrası yaşamda da devam ederek bu sefer pagan tanrıların yerini Eski veya Yeni Ahid geleneği üzerinden Hristiyanlığa ait kahramanlık ve Hayk'tan ötürü eponim soy yaratma uğraşı almıştır. Pagan dönemdeki soy yaratma maksadının Hristiyanlık döneminde yine aileler arası rekabetin bir yansıması olduğu da ayrıca dikkatlerden kaçmamalıdır. Bu bağlamda Apahuni, Aravenean, Aşoc', Bznuni, Manawazean, Orduni, Siwnik', Słkuni, Rstuni, Xořxoruni, Vahevuni, Varažnuni, Zarehawanean prenslerinin doğrudan Hayk soyundan gelenler olarak Ermeni literatüründe kabul gördükleri, diğer prensliklerin ise çeşitli soy anlatılarına sahip oldukları takip edilmektedir. Ancak çeşitli prensliklerin kendi içinde Hayk'a uzandığı şecerelerinde dahi farklılıklar söz konusudur ve genellikle aileler birden fazla soy hikâyesine sahiptir.

Aristokratik yazım geleneği içinde Hristiyanlık sonrası Armenia tarihi dinin ayrılmaz bir parçası olarak görüldüğünden ve geriye dönük olarak herkesi kapsamayı amaç edindiğinden, geniş bölgelere yayılmış olan prensliklerin de bir şekilde Hristiyan geçmişine sahip oldukları vurgusu üzerinde bilhassa durulmuştur. Yine de bölgedeki bütün prenslikleri kapsamayan bu çabanın bir diğer yüzünde, İran ve doğal olarak Zerdüşť etkiden sıyrılmaya düşüncesi de yatmaktadır. Çünkü Ermeni tarih yazıcılığının başladığı V. yüzyıl ortalarında ve sonrasında Armenia entelektüellerinin *Ermeni kimliği* yaratma gayesinde Zerdüşťlük, ırka dayanmayan *karşıt düşünce* olarak yer almıştır. Bu durum Hristiyanlığa kadar yalnızca toponim bağlamda *Armenialı* olarak anılan prensliklerin artık *Ermeni* olarak adlandırılmasının da fikrî alt yapısıdır. Dolayısıyla Armenia'daki farklı aile gruplarının çok çeşitli soy geçmişleri olsa da özellikle V. yüzyıldan sonra Hristiyanlığın çizdiği daire içinde artık *Ermeni* olarak görülmeleri doğaldır. Geç antik çağ ve sonrasındaki bu aidiyet duygusunun Hristiyanlıkla eş zamanlı olarak geliştiği ve 555 yılında sonra artık tam manasıyla kapsayıcı olduğu da aşikârdır. Nitekim Ermenilerin kültürel devrimi kalıcı ve kapsayıcı olmanın ötesinde Hristiyan geçmişe sahip olma anlayışını soy bağlantısı üzerinden her zaman desteklemiştir.

KAYNAKLAR

- Abrahamian, Rafael, “Armyanskoye Rytsarstvo IV-VI bb. [Ermeni Şövalyeliği]”, *Armyanskiy Vestnik*, n. 1-2, (1999), s. 144-150.
- Ačaryan, Hraç'eay, *Hayeren Armatakan Baġaran [Ermenice Etimoloji Sözlüğü]*, c. 3, Erevani Hamalsarani Hratarakch'ut'yun, Erevan 1977.
- Adontz, Nicholas, “L'aspect Iranien du Servage”, *Recueils de la Société Jean Bodin*, c. 2, (1937), s. 141-158.
- Adontz, Nicolas, “Sur l'origine de Léon V, empereur de Byzance”, *Armeniaca*, c. 2, (1927), s. 1-10.
- Agathangelos, *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, State University of New York Press, Albany 1976.
- Ališan, Ghevond, *Ayrarat Bnaşarh Hayastangeayc' (Ayrarat, Ermenilerin Anayurdu)*, Venice 1890.
- Ananian, Paolo, “La Data e le Circonstanze della Consecrazione di S. Gregorio Illuminatore”, *Muséon*, C 84, (1961), s. 43-73.
- Aristakés de Lastivert, *Récit des Malheurs de la Nation Arménienne*, çev. Marius Canard ve Haig Bērbērian, Éditions de Byzantion, bd de l'Empereur 4, Bruxelles 1973.
- [*The*] *Armenian History Attributed to Sebēos*, çev. Robert W. Thomson; yorum. James Howard-Johnston, Liverpool University Press, Liverpool 1999.
- Babaie, Sussan ve Grigor, Talinn, *Persian Kingship and Architecture: Strategies of Power in Iran from the Achaemenids to the Pahlavis*, I. B. Tauris, London 2015.
- Benveniste, Émile, “Titres Iraniens en Arménien”, *Revue des Études Arméniennes*, C 9 (1), (1929), s. 5-10.
- Boyce, Mary, “Gāh”, *Encyclopaedia Iranica*, C 10, fasc. 3, (2000), s. 253-254.
- Burney, A. Charles and Lang, M. David, *The Peoples of the Hills: Ancient Ararat and Caucasus*, Weidenfeld and Nicolson, London 1971.
- Chahin, Marc, *The Kingdom of Armenia*, Curzon, Richmond 2001.
- Chaumont, Marie-Louise, “Sur l'Origine de Saint Grégoire d'Arménie”, *Muséon*, C 102, (1989), s. 115-130.

- Christensen, Arthur, *L'Iran Sous les Sassanides*, Levin & Munksgaard, Copenhagen 1936.
- Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. Gyula T. Moravcsik ve Romilly J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, London 1962.
- De Blois, François, "'Freemen' and 'Nobles' in Iranian and Semitic Languages", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, n. 1, (1985), s. 5-15.
- Debevoise, C. Neilson, *A Political History of Parthia*, Chicago 1938.
- Diakonoff, M. Igor, *The Pre-History of the Armenian People*, Caravan Books, New York 1984.
- Efişhē, *Vardan and the Armenian War*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1982.
- [*The*] *Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*, çev. Nina G. Garsoïan, Harvard University Press, Cambridge 1989.
- Eremyan, T. Suren, *Hayastanē ēst 'Ašxarhac'oyc'ō' [“Ašxarhac'oyc'ō'a Göre Armenia*], Haykakan SSR GA Hratarakch'ut'yun, Erevan 1963.
- Forrer, Emil, "Hajassa-Azzi", *Caucasia*, C 9, (1931), s. 1-24.
- Frye, N. Richard, "Continuing Iranian Influences on Armenian", *Yād-nāma-ye Īrānī-e Mīnorskī*, ed. Mojtaba Mīnovī and Iraj Afshār, Tehran University, Tehran 1969, s. 80-89.
- Garitte, Gérard, *Documents Pour l'Étude du Livre d'Agathange*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican 1946.
- Garsoïan, G. Nina, "Prolegomena to a Study of the Iranian Elements in Arsacid Armenia", *Handes Amsorya, Zeitschrift für armenische Philologie*, C 90, (1976), s. 177-234.
- Garsoïan, G. Nina, "Taron: As an Early Christian Armenian Center", *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa 2001, s. 59-69.
- Garsoïan, G. Nina, "The Emergence of Armenia", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, C 1, St. Martin's Press, New York 1997, s. 37-62.

- Garsoïan, G. Nina, “The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire”, *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. Hélène Ahrweiler ve Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1998, s. 53-124.
- [*The*] *Geography of Ananias of Širak: (Ašxarhac’oyc’): The Long and the Short Recensions*, çev. Robert H. Hewsen, DR. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1992.
- Greenwood, W. Tim, “Armenian Neighbours (600–1045)”, *The Cambridge History of the Byzantine Empire c. 500-1492*, ed. Jonathan Shepard, Cambridge University Press, Cambridge 2008, s. 333-364.
- Gulbekian, Edward, “The Significance of the Narrative Describing: The Traditional Origin of the Armenians”, *Muséon*, C 86, n. 3-4, (1973), s. 365-375.
- Herodotus, *The Persian Wars*, çev. Alfred D. Godley, C 2, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1921.
- Herzfeld, Ernst, *Paikuli: Monument and Inscription of the Early History of the Sasanian Empire*, Dietrich Reimer, Ernst Vohsen, Berlin 1924.
- Hewsen, H. Robert, “Ayrarat”, *Encyclopaedia Iranica*, C 3, Fasc. 2, (1987), s. 150-151.
- Hewsen, H. Robert, “The Primary History of Armenia: An Examination of the Validity of an Immemorially Transmitted Historical Tradition”, *History in Africa*, c. 2, (1975), s. 91-100.
- Hewsen, H. Robert, “Van in This World; Paradise in the Next, The Historical Geography of Van/Vasporakan”, *Armenian Van/Vasporakan*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa 2000, s. 13-42.
- Histoire de la Géorgie: Depuis l’Antiquité Jusqu’au XIXe Siècle*, çev. Marie-Félicité Brosset, Académie Impériale des Sciences, S.-Petersbourg 1849.
- Histoire de la Siounie*, çev. Marie-Félicité Brosset, C 1, Eggers et Cie., St. Petersburg 1864.
- [*The*] *History of al-Tabarî*, çev. Joel L. Kraemer, vd., C 5, State University of New York Press, Albany 1989.
- [*The*] *History of Łazar P’arpec’i*, çev. Robert W. Thomson, Scholars Press, Atlanta 1991.

- Hübschmann, Heinrich, *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Oriental Press, Amsterdam 1969.
- Justi, Ferdinand, *Iranisches Namenbuch*, Marburg 1895.
- Kārnāmak-i Artakshshēr Pāpakān*, çev. Edalji K. Ântiâ, Fort Printing Press, Bombay 1900.
- Kherumian, Raphael, “Esquisse d’une Feodalite Oubliée”, *Vostan*, n. 1/1, (1948-1949), s. 7-56.
- King, W. Leonard ve Thompson, R. Campbell, *The Sculptures and Inscription of Darius the Great on the Rock of Behistûn in Persia*, British Museum, London 1907.
- Kogean, Sahak, *Kamsarakannerë: Tëark’ë Şirakay ew Arşaruneac’ [Kamsarakanlar: Şirak ve Arşarunik Lordları]*, Vienna 1926.
- Krkyaşaryan, Simon, “Naxararnern u Naxararut’yunnerə Hin Hayastanum [Antik Armenia’da Naxarar ve Naxararlık]”, *Lraber*, C 10, (1978), s. 60-75.
- Lang, M. David, *Armenia: Cradle of Civilization*, George Allen & Unwin, London 1970.
- Lang, M. David, “Iran, Armenia and Georgia”, *The Cambridge History of Iran*, ed. Ehsan Yarshater, C 3/1, (2006), s. 505-536.
- [*The*] *Letter of Tansar*, çev. Mary Boyce, Istituto Italiano per il Medio ed Estremo Oriente, Roma 1968
- Luckenbill, D. Daniel, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, C 1, University of Chicago Press, Chicago 1926.
- Manandian, Hakob, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, çev. Nina G. Garsoïan, Fundação Calouste Gulbenkian, Lisbon 1965.
- Manandyan, Hakob, *Feodalizmë hin Hayastanum [Antik Armenia’da Feodalizm]*, Hratarakutyun Melk’onyan Fondi, Yerevan 1934.
- Markwat, Josef, “Die Genealogie der Bagratiden und das Zeitalter des Mar Abas und Ps. Moses Xorenac’i”, *Caucasica*, (1930), s. 11-14.
- Minorsky, Vladimir, “Caucasica IV”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, C 15/S. 3 (1953), s. 504-529.
- Minorsky, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, Cambridge University Press, Cambridge 1977.

- Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, çev. Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge; MA; London 1978.
- Nor Baġirk' Haykazean Lezui*, ed. Gabriël Awetik'ean, Khach'atur Siwrmēlean ve Mkrtich' Awgerean, C 1-2, İ Tparani Srboyn Ghazaru, Venice 1836-1837.
- Oskean, Hamazasp, *Gnuneac' ew Rštuneac' Naxararut'wennere [Gnumik' ve Rshtunik' Naxararlıkları]*, Vienna 1952.
- Périkhanian, Anahit, "Notes sur le Lexique Iranien et Arménien", *Revue des Études Arméniennes*, n.s. C 5, (1968), s. 9-30.
- Petrosyan, Armen, "The Problem of Identification of the Proto-Armenians: A Critical Review", *Journal of the Society for Armenian Studies*, C 16, (2007), s. 25-66.
- Pliny, *Natural History*, çev. Harris Rackham, C 2, Harvard University Press, Cambridge, MA 1942.
- Plontke-Lüning, Annegret, "Iberia", *Brill's New Pauly, Antiquity*, ed. Hubert Cancik ve Helmuth Schneider, C 6, Brill, Leiden; Boston 2005, s. 694-695.
- Plutarch, *Lives, Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, çev. Bernadotte Perrin, C 3, Harvard University Press, Cambridge, MA 1916.
- Plutarch, *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, çev. Bernadotte Perrin, Cambridge 1914.
- Preiser-Kapeller, Johannes, "Aristocrats, Mercenaries, Clergymen and Refugees: Deliberate and Forced Mobility of Armenians in the Early Medieval Mediterranean (6th to 11th Century A.D.)", *Migration Histories of the Medieval Afroeurasian Transition Zone*, ed. Johannes Preiser-Kapeller, Lucian Reinfandt ve Yanis Stouraitis, Brill, Leiden 2020, s. 327-384.
- Pseudo-Yovhannēs Mamikonean, *The History of Tarōn*, çev. Levon Avdoyan, Scholars Press, Atlanta 1993.
- Rapp, H. Stephen, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, Peeters Publishers, Louvain 2003.
- Russell, R. James, "Early Armenian Civilization", *The Armenians: Past and Present in the Making of National Identity*, ed. Edmund Herzig ve Marina Kurkchiyan, RoutledgeCurzon, London 2005, s. 23-40.

- Russell, R. James, "Some Iranian Images of Kingship in the Armenian Artaxiad Epic", *Revue des Études Arméniennes*, C 20, (1986-1987), s. 253-270.
- Russell, R. James, "The Formation of the Armenian Nation", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, ed. Richard G. Hovannisian, c. 1, St. Martin's Press, New York 1997, s. 19-36.
- Russell, R. James, *Zoroastrianism in Armenia*, ed. Richard N. Frye, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Cambridge; MA; London 1987.
- Salvini, Mirjo, *Nairi e Ur(u)atri: Contributo alla Storia della Formazione del Regno di Urartu*, Edizioni dell'Ateneo, Roma 1967.
- Sargsyan, X. Gagik, "Movses Xorenac'u Naxarakan Tohmeri C'ankə", *Patma-banasirakan Handes*, n. 1-2, (1996), s. 73-70.
- Schmitt, Rüdiger, *Die iranischen und Iranier-Namen in den Schriften Xenophons*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2020.
- Settipani, Christian, *Continuité des Éléites à Byzance durant les Siècles Obscurs. Les Princes Caucasiens et l'Empire du vie au ixè siècle*, De Boccard, Paris 2006.
- Sköld, Hannes, "L'Origine des Mamiconiens", *Revue des Études Arméniennes*, C 5(1), (1925), s. 131-136.
- Stephanos ho Byzantios, *Ethnika: Stephani Byzantii Ethnicorum Quae Supersunt Ex Recensione Augusti Meinekii*, Akademische Druck - und Verlagsanstalt, Graz 1958.
- Strabo, *Geography*, çev. Horace Leonard Jones, C 5, Harvard University Press, Cambridge, MA 1928.
- Sukiasian, G. Aleksej, *Obšestvenno-političeskij Stroj i Pravo Armenii v Èpohu Rannego Feodalizma: (III-IX vv. n. è.)*, Izdatel'stvo Erevanskogo Universiteta, Erevan 1963.
- Sumbat Davit'is Dze, C'xorebay da Ucqebay Bagratoniant'a, *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, çev. Stephen H. Rapp, Peeters Publishers, Louvain 2003, s. 350-404.
- [The] *Syriac Chronicle Known as That of Zachariah of Mitylene*, çev. Frederick J. Hamilton ve Ernest W. Brooks, Methuen & Co., London 1899.
- Tacitus, *Histories: Books 4-5, Annals: Books 1-3*, çev. Clifford H. Moore ve John Jackson, Harvard University Press, Cambridge, MA 1931.

- Ter-Ghewondyan, Aram, *The Arab Emirates in Bagratid Armenia*, çev. Nina G. Garsoïan, Livraria Bertrand, Lisbon 1976.
- Terian, Abraham, *Patriotism and Piety in Armenian Christianity: The Early Panegyrics on Saint Gregory*, Crestwood, St. Vladimir's Seminary Press, New York 2005.
- The New Oxford Annotated Bible*, ed. Michael D. Coogan, Oxford University Press, Oxford 2010.
- Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik*ʻ, çev. Robert W. Thomson, Wayne State University Press, Detroit 1985.
- Thomson, W. Robert, "The Origins of Caucasian Civilization: The Christian Component", *Transcaucasia, Nationalism and Social Change*, ed. Ronald G. Suny, University of Michigan Press, Ann Arbor 1983, s. 25-44.
- Toumanoff, Cyril, "A Note on the Orontids", *Muséon*, C 72, (1959), s. 1-36.
- Toumanoff, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Georgetown University Press, Washington DC 1963.
- Toumanoff, Cyril, "The Bagratids of Iberia from the Eighth to the Eleventh Century", *Muséon*, C 74/S. 1-2, (1961), s. 5-42.
- Toumanoff, Cyril, "The Mamikonids and the Liparitids", *Armeniaca*, (1969), s. 125-137.
- Toumanoff, Cyril, "The Third-Century Armenian Arsacids. A Chronological and Genealogical Commentary", *Revue des Études Arméniennes*, C 6, (1969), s. 233-281.
- Toumanoff, Cyrille, *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour l'Histoire de la Caucasic Chrétienne: (Arménie, Géorgie, Albanie)*, Edizioni Aquila, Roma 1976.
- Traina, Giusto, "Ambigua Gens? Methodological Problems in the Ancient Armenian History", *Reflections of Armenian Identity in History and Historiography*, ed. Hourì Berberian ve Touraj Daryae, Jordan Center for Persian Studies, California 2018, s. 71-79.
- [The] *Universal History of Stepanos Tarōnec* ʻ, çev. Tim Greenwood, Oxford University Press, Oxford 2017.
- Van Lint, M. Theo, "The Formation of Armenian Identity in the First Millennium", *Church History and Religious Culture*, C 89/S. 1-3, (2009), s. 251-278.

- Van Loon, M. Nanning, *Urartian Art: Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul 1966.
- Vark' Mashtots'ı*, çev. Krikor H. Maksoudian, Caravan Books, Delmar, New York 1985.
- Whittow, Mark, *The Making of Byzantium, 600-1025*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles 1996.
- Widengren, Geo, *Der Feudalismus im alten Iran*, VS Verlag für Sozialwissenschaften, Cologne and Opladen 1969.
- Xenophon, *Anabasis*, çev. Carleton L. Brownson, rev. John Dillery, Harvard University Press, Cambridge, MA 1998.
- Yovhannēs Drasxanakertc'ı, *History of Armenia*, çev. Krikor H. Maksoudian, Scholars Press, Atlanta 1987.